

Religionismy v současné běžné české slovní zásobě¹

Jedním z hledisek, která umožňují sledovat rozvrstvenost české slovní zásoby, je vázanost lexikálních jednotek na určité společenské skupiny a na jejich aktivity. V moderní době je toto hledisko sociologického přístupu aplikováno zejména při klasifikaci tzv. sociolektismů (tj. profesionalismů, slangismů v užším smyslu a argotismů), jež pokrývají onomaziologickou potřebu specifické komunikace obecně označované jako pracovní a zájmová. Obdobně lze lexikální jednotky sledovat i na základě jejich vázanosti na určité oblasti celospolečenských aktivit. V tomto smyslu lze ve slovní zásobě češtiny sledovat i lexikální jednotky, které jsou vázány na komunikaci v širokém smyslu náboženskou a které se do slovní zásobny dostaly během dlouhého historického vývoje spojeného s náboženstvím, s existencí církví a jejich aktivitami. Jde v širokém smyslu o religionismy, jež jsou součástí naší slovní zásoby ve značné míře od samých počátků jejího vývoje, takže je lze z tohoto hlediska považovat nejen za součást základního fondu, ale v mnohých případech i za východisko pro sémantické tvoření přispívající k polysémii lexikálních jednotek.

Stručným obrazem religionismů v současné české slovní zásobě je jejich přítomnost i v nejnovějším (malém) výkladovém slovníku *Slovníku spisovné češtiny*. V něm uvedené specifické lexikální jednotky lze sledovat v různých významových kategoriích. Nejpočetnější jsou v kategorii názvů osob, jež označují jednak osoby vázané na církevní

¹ Projekt byl realizován za finanční podpory ze státních prostředků prostřednictvím Grantové agentury ČR 400/05/0547.

hierarchii často profesního charakteru (a), jednak osoby s náboženstvím spjaté různými vztahy (b).

Ad (a) to jsou lexémy *abatyše, abé, Adam, apoštol, Bůh, eminence, evangelista, farář, cherubín, inkvizitor, jidáš, kacíř, Kain, kaplan, kardinál, katecheta, kazatel, klerikál, kněz, Kristus, kurát, misionář, pánbůh, pastor, páter, poustevník, primas, prorok, převor, rabín, prelát, premonstrát, primas, řeholník, řeholnice, serafín, souvěrec, spasitel, světec, učedník, vykupitel, vzdoropapež* a názvy skupinové *klér(us), sekta*.

Ad (b) názvy příslušníků různých církví a sekt *adventista, evangelík, jehovista, kalvinista, katolík, křesťan, lucifer, mučedník, nebešťan, protestant, sektář, unitář, žid* a názvy dalších bytostí *anděl, archanděl, Belzebub, čert, farizej, Hospodin, hříšník, kajícník, kmotr(a), koledník, lucifer, odpadlík, pohan, samaritán, nevěřící Tomáš*. Ve významové kategorii názvů dějů a jejich výsledků to jsou názvy slovesné *bičovat, biřmovat, kázat, koledovat, křtít, orodovat, pokřičovat, postit se, požehnat, spasit, světit, ukřičovat, znesvětit, žehnat* a názvy substantivní *apokalypsa, inkvizice, hřích, chvalozpěv, klauzura, kletba, koleda, konfirmace, křest, misie, mše, oběť, odpustky, ohlášky, obřízka, pozdvihování, přijímání, reformace, roráty, rozhřešení, spasení, spása, světit, vzkříšení*. Méně zastoupeny jsou další významové kategorie: názvy staveb, zařízení a prostředí *ambit, apsida, dóm, chrám, kaple, kazatelna, kostel, klášter, krypta, křtitelnice, kůr, mešita, oltář, nebe, peklo, poustevna, presbytář, ráj, refektář, rotunda, sakristie, svatyně, zákristie*, názvy prostředků *baldachýn, bible, hábit, kadidlo, kalich, korán, kropenka, legenda, misál, pasionál, pašije, růženec, sutana, svátost*, názvy svátků *abrahámoviny, Dušičky, sobota, Vánoce, Velikonoce*, názvy abstraktní *ateismus, budhismus, katechismus, klerikalismus, liturgie, náboženství, nimbus, pravoslaví, řehole, sionismus, scholastika, sodoma* a názvy ostatní *biskupství, oratorium, otčenáš, diecéze, epištola, evangelium, chorál, pastorela, podobojí, postila, talmud, traktát, žalm, žaltář, aleluja, amen; biblický, božihodový, římskokatolický, zádušní; bůhsud, bůhsámvi, proboha, sbohem, zbůhdarma, zdařbůh, želbohu; bože (můj)*. Jak je patrné z této malé sondy,

religionismy jsou organickou částí slovní zásoby, neboť jsou odrazem historického podílu náboženství na vývoji slovní zásoby našeho národního jazyka.

K religionismům lze přiřadit i četná sdružená pojmenování – frazémy a frazeologická spojení. Pokud jde o frazémy nominální povahy, rozumí se jimi dvou nebo víceslovní ustálená spojení, která jednak obsahují religionismy (*Svatý otec, anděl strážný, dary nebes*), jednak svým ustáleným spojením pojmenovávají skutečnost původně motivovanou náboženskou potřebou (*chléb vezdejší, jáma lvová, zakázané ovoce*). Mnohé z těchto frazeologismů jsou velmi staré a během času se staly součástí (nejen náboženské) komunikace, dostávajíce nové významy funkční svou dispozicí pokrýt potřebu názornosti, aktualizace, případně i intenzifikace vyjádření. Dochází tak k posunům významu i k nabytí významu nového, často spojeného se stylistickou příznakovostí.

I četné religionismy v podobě nominálních frazémů lze řadit podle významu a podle jazykové realizace do několika skupin; jimi jsou:

1. Frazémy označující osoby:

- a) s klíčovým slovem propriální povahy – *Bůh otec, Syn boží, Daniel v jámě lvové, David a Goliáš, Zvědavá Eva, Hospodin zástupů, Mat(ič)ka boží, Pán Bůh, Pán Ježíš, Kristus Pán, Panna Maria, Syn boží, Syn člověka, nevěřící Tomáš;*
- b) s klíčovým slovem nepropriální povahy – *Kristova nevěsta, nevěsta Páně, Svatý otec, syn Izraele, Lotova žena, dcery Eviny, dcery Sářiny, synové Adamovi;*
- c) s klíčovým slovem apelativní povahy – *anděl míru, anděl smrti, anděl strážný, černý anděl, padlý anděl, žlutý anděl, bratři v Kristu, černý vzadu, hotový ďábel, učiněný ďábel, boží hovádko, tři králové, velebná matka, boží posel, falešný prorok, rodička boží, duchovní otec, otec nebeský, důstojný pán, nebeský pán, duchovní pastýř, páter vyklouz, syn Izraele, synové Adamovi, vlk v rouše beráncím.*

2. Frazémy povahy pojmenování věcného:

- a) skládající se z apelativ ve spojení adjektivum + substantivum – *hotový Babylon, učiněný Babyló, úplný Babyló, křížová cesta,*

*boží dar, jidášský groš, božská hudba, andělská hudba, Davido-
va žlutá hvězda, židovská hvězda, Adamovo jablko, Kristova léta,
duchovní chléb, jáma lvová, mučednická koruna, trnová koruna,
jidášská mzda, jidášská odměna, božihodový oběd, krvavá oběť,
zakázané ovoce, dušičkové počasí, boží pole, farizejské řeči,
svaté pole, Svátá stolice, nejsvětější svátost, poslední svátost,
sedmá svátost, Kainovo znamení, Nový zákon, Starý zákon;*

b) s determinujícím členem postponovaným – *bič boží, brána pe-
kla, brána pekelná, brána do ráje, brána nebeská, dar(y) ducha
svatého, dary nebes, dům boží, dům Páně, chléb (náš) vezdejší,
jáma lvová, koukol mezi pšenici, království boží, království ne-
beské, mana nebeská, mana božská, prst boží, ráj na zemi, říše
nebeská, Písmo svaté, svátost umírajících.*

3. Frazémy povahy abstraktních pojmenování:

a) mající intenzifikační ráz – *svatá povinnost, svaté právo, sedm let
tučných, sedm let hubených, boží nadělení, svatý pokoj, nekřes-
ťanská zima, nekřesťanská suma;*

b) vyjadřující stav – *božský klid, svatý klid, svatý pokoj, posvátná
úcta, svatá trpělivost;*

c) jiné – *poslední cesta, zlý duch, zbožná lež, pokrm ducha, zpověd-
ní tajemství, vůle boží, vůl Páně.*

4. Frazémy vyjadřující děje a jejich výsledek:

a) s užitím podstatného jména slovesného – *boží dopuštění, boží
požehnání, zbožné přání, desatero přikázání, jedenácté přiká-
zání, řízení boží, boží nadělení, boží řízení, neposkrvněné početí,
poslední pomazání, křížácké tažení, vyznání víry;*

b) ostatní *křest ohněm, černá mše, zádušní mše, jidášský polibek,
boží soud, křížácká válka, Jobova zkouška, Jobova zpráva, Jobo-
va zvěst.*

5. Frazémy označující svátky a významné chvíle – *Zelený čtvrtek, den
Páně, soudný den, Štědrý den, Boží hod, svatá noc, svatodušní
svátky, vánoční svátky, velikonoční svátky, Všech svatých, Štědrý
večer.*

6. Frazémy adverbialního významu – *v bázni boží, ani za (živého) bo-
ha, chvála (pánu) bohu, z boží milosti, s pomocí boží, v rouše*

Adamově/Evině, od klekání do klekání, léta páně, za celý boží rok, až na věky věků, nebe na zemi, mezi nebem a zemi, pod širým nebem.

7. Frazémy adjektivní povahy – *dáblem posedlý, z nebe spadlý, do nebe volající, v Pánu zesnulý.*

Jako religionismy se uplatňují i četná přirovnání, která mají podobu frazému (zpravidla kolokačního, méně často i propozičního) a v nichž má religionismus funkci „tercium comparationis“, tj. explicitně vyjádřeného znaku společného se znakem výrazu ve funkci „comparandum“. Na základě excerptce *Slovníku české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání* (Čermák a kol. 1983) lze uvést mnohé doklady, jež řadíme do významových kategorií podle povahy užitého religionismu. Jde o názvy osob propriálního rázu (a), apelativního rázu (b), o apelativa abstraktní (c) a konkrétní (d).

A

být starý jako Abrahám/Metuzalém

být nahý jako Adam/Eva, být v rouše Adamově/Evině

být dobrý/hodný/nevinný jako anděl, být krásný jako andělíček

bloudit jako Ahasver/věčný žid

koukat/tvářit se jako Belzebub

sedět jako Budha

cítit se jako Daniel v jámě lvové

jsou jako David a Goliáš

být zarostlý/chlupatý jako Ezau

být jako (velký, silný) Goliáš

mluvit jako Jan Zlatoústý

koukat jako/zradit někoho jako Jidáš

stát/zůstat někde jako Lotova žena

tvářit se/být jako panenka Maria

to je Petr jako Pavel

zapřít někoho jako Petr Krista

dostat se do něčeho jako Pilát do kréda, mýt si ruce jako (Pontský) Pilát

být moudrý jako Šalomoun

B

být hodný/nevinný jako anděl, zpívat (krásně) jako anděl, spát jako anděl/andělíček
je jich tu jako apoštolů
dělat něco až bůh brání
dívat se na někoho jako na boha
hrát jako (pán)bůh, mít se jako bůh
jako že je bůh nade mnou
tvářit se jako bůh pomsty/jako čínský bůh srandy
bát se jako čert kříže/svěcené vody
být (na někoho) jako čert
být chytrý/mazaný /mlsný/škaredý/pyšný/vzteklý jako čert, jako být čertem posedlý
vyhýbat se něčemu jako čert kříži
jet/běžet/koukat, mračit se/rádit jako čert
vyletět odněkud jako čert z pekla
třást se na něco jako čert na hříšnou duši
běží jako když ho čerti honí
je to tam jako když se (všichni) čerti honí
vyváděl jako když ho čerti berou
rádit/vyvádět jako d'áblem posedlý
být vzteklý/divoký/ošklivý jako d'ábel
jet/jezdit/klít/nadávat jako d'ábel
pálí to jako d'ábel
tvářit se/usmívat se jako jezulátko/jezule
jsou/chodí jako tři králové
žít jako mnich, chodit jako (žebravý) mnich
dělat/umět něco/mít se jako pánbůh
stál tam, jak ho pánbůh stvořil
dívat se na někoho jako na pánaboha
být neomylný jako papež, být papežštější než papež
klít jako pohan
tvářit se jako svatoušek
stát někde jako svatý za dědinou
koukat jako špatně vyřezaný svatý

C
chodit/být jako bez ducha
objevit se/zmizet/ztratit se jako duch
být jako duchem nepřítomný
vyvádět jako (zlým) duchem posedlý
chodit jako tělo bez duše
mluví jako když má duši na jazyku
hoří/svítlí to jako za dušičky
čekat na něco jako na boží smilování/spasení
poslouchat něco/někoho jako evangelium
věřit někomu/něčemu jako evangeliu
vyvářet jako na faře
mluvit jako z kazatelny
je tu práce jako na kostele
ticho jako v kostele
táhnout se jako procesí
jít jako s procesím

D
mluvit jako bible/evangélium/Písmo svaté
je tu (veselo) jako o/na funuse
je tu jako v nebi
je tam schodů jako do nebe
to je nebe a dudy
znát/odříkávat něco jako otčenáš
je tam horko jako v pekle
být čistý jako slovo boží
poslouchat někoho/něco jako slovo boží
věřit něčemu j. slovu božímu/Písmu svatému/evangeliu

Uvedený stručný výčet si nečiní nárok na úplnost. Neuvádějí se např. četná další biblická vlastní jména, názvy reálií, specifická terminologie řeholních společenství, názvy jednotlivých církví, názvy časově a prostorově odlehle a novodobě přejímané i volně s náboženstvím vázané (*Santa Claus, valentinka*). O aktuálnosti religionismů

svědčí i nově vydaná příručka J. Šimandla a kol. *Jak zacházet s náboženskými výrazy* (Academia 2004), která uvádí heslář čítající 1738 položek, jež nejsou obsažena v moderních příručkách *Pravidla českého pravopisu*, *Slovník spisovné češtiny* a *Akademický slovník cizích slov*. Lze tedy početnou vrstvu religionismů považovat za zákonitou a nezastupitelnou součást české slovní zásoby.

Literatura

Slovník spisovné češtiny, 1994, 2. vydání, Praha.

Čermák F. a kol., 1983, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání*, Praha.

Čermák F. a kol., 1988, *Výrazy neslovesné*, Praha.

Čermák F. a kol., 1994, *Výrazy slovesné*, Praha.